

Provinzen mit geometrischen Mustern in vier-eckigen Feldern, mit Oktogonen und Rauten, Sternen, Kreuz- oder Rosettenfüllungen, Arabeskenranken, Palmetten und netzartig wirkende florale Streumotive waren beson-ders häufig vertreten⁹⁾.

Als Sultan Mohammed II. Konstantinopel 1453 eroberte, machte er sich wie auch nach-folgende Osmanenherrscher fortan die Fertig-keit armenischer Teppichknüpfer durch ihre Ansiedlung in größeren Städten des osmani-schen Reiches zunutze¹⁰⁾.

Zugleich ist im allgemeinen kaum be-kannt, daß die Armenier vor allem in Persien Tonangebendes in der Knüpfkunst leisteten. Im Gebiet rund um den Urmia-See befanden sich viele berühmte Knüpfzentren, die ge-fragte Teppiche in geometrischen Mustern und ausdrucksvollen Farbkompositionen her-vorbrachten. Schah Abbas I., der Große (1587—1629), hat wiederholt armenische Dör-fer und Städte in diesem Raum besucht und die Teppichproduktion in Karabach, Dschulfa und Nachitschewan durch große Aufträge gefördert. Zudem berief er aus diesen Gebie-ten Meister nach Kirman, Mesched und Keschan, wo er ihnen den Aufbau und die Leitung von Manufakturen übertrug.

Einen Zenit erreichte die Knüpfkunst in Isfahan, wo Schah Abbas armenische Fa-milien im Bezirk Neu-Dschulfa ansiedelte, unter denen Teppichmeister nach dem Wunsch des Herrschers Hofmanufakturen gründeten, die besonders prächtige Stücke feinsten Knüpfung schufen. Da sie in ihrem Fach anerkannt waren, konnten die Armenier eigene Traditionen, Farbvorstellungen, Mu-

⁹⁾ Bennett, Ian, *Teppiche der Welt*, Gütersloh 1978, S. 92—103 (Teppiche in der europäischen Malerei).

¹⁰⁾ Bauer, Elisabeth, *Armenien — Geschichte und Gegenwart*, Luzern 1977, S. 145.

ster weiterpflegen, ohne ihre künstlerische Auffassung verleugnen zu müssen. So bilden in den Schah-Abbas-Teppichen armenische Palmetten, Lanzettblätter, stilisierte Tiere, Blütenranken und Arabesken (die in Ar-menien schon früher als in islamischen Län-dern zu beliebten Zierelementen ausgebildet waren) ansprechende Kompositionen, die in ihrer stilistischen Eigenart für die persische Knüpfkunst bestimmend blieben¹¹⁾.

In Teppiche für ihren eigenen Bedarf knüpften Armenier das Kreuzzeichen, um ihr Heim vor Feinden und jeglichem Unglück zu bewahren. In einem Land, das von Anders-gläubigen besetzt und umgeben war, spielte dieses Symbol eine große Rolle. Heute stellt es für den Kunsthistoriker eine wesentliche Hilfe bei der ethnischen Einordnung der Knüpfer dar¹²⁾.

Als Symbol des Christentums wurden Kreuze in Teppichen als heilig gehalten und verehrt. Für Armenier waren sie nicht ledig-lich geometrische Figuren. Vielmehr spielt in besonderem Maße auch der Grundriß ar-menischer Kirchen im Teppich als dominie-rendes Motiv eine wichtige Rolle. Der Quer-schnitt und Aufriß von armenischen Gottes-häusern wurde in vielen laienhaften Be-schreibungen von Teppichen als „islamische Gebetsnische“ gedeutet¹³⁾.

Elisabeth Bauer

¹¹⁾ Kiss, Aladar Ledács, *Die Knüpfteppich-kunst der Neuzeit (von 1500—1850)*, 19. und 20. Teil, Herford, in: *Heimtex*.

¹²⁾ Gayaian, Haruthün, *Kreuzmotive in der Teppichwebkunst der Armenier aus Kappa-dokien*, Etschmiadzin 1977, in: *Etschmiadzin (Zeitschrift)*, Februar 1977, S. 55 (armenisch).

¹³⁾ Sassouni, Viken, *Der Grundriß armenischer Kirchen — ein bisher unidentifiziertes Muster im Orientteppich*, London 1981, in: *Mamluk. Hali. Die internationale Zeitschrift für Orientteppiche und Textilien*, hrsg. von Hali Publications Ltd., London, Vol. 4, Nr. 1, S. 24—28.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Gabrielle Winkler, „Das armenische Initia-tionsrituale“ — Entwicklungsgeschicht-liche und liturgievergleichende Unter-suchung der Quellen des 3. bis 10. Jahr-hunderts. (*Orientalia Christiana Ana-lecta* 217). Roma, 1982.

Հեղինակը իր այս երախայրիքը „with profound esteem“ ձօնած է պոլսահայերու Պատրիարքին՝ Գերշ. Շնորհք Արք. Գալուստեանի:

Ներկայ հատորը ունի հետեւեալ գլխաւոր վերնագիրները՝ Բովանդակութիւն էջ 11—13, Յառաջարան էջ 7—9, Օգտագործուած աղբիւրներու ցանկ եւ մատենագիտութիւն 15—44, Ներածութիւն՝ 45—101, Ա. մաս էջ 103—175, Բ. մաս էջ 177—448, Գ. մաս էջ 449—476:

Յառաջարանին մէջ կը տեղեկագրէ աշխատանքին պատրաստութեան եւ տպագրութեան ողիսականը՝ 1974 (1972°) — 1982 տարիներու ընթացքին, յայտնելով իր շնորհակալութեան խօսքը զինք քաջալերողներուն եւ իրեն օժանդակողներուն, ինչպէս հայադէտ (արեւելագէտ) Ասֆալիի, Ռընուլի եւ ուրիշներուն:

Այժմ St. John's University, College-ville/MN 56321, USA հաստատուած Gabriele Winkler 1966—1971 Հոռմի մէջ Աստուածաբանութեան եւ արեւելեան ծէսերու պատմութեան հետեւած է, իսկ 1972—1977 Հոռմ, Միւնիխէն, Օքսֆորտ քաղաքներու մէջ պատրաստելով ներկայ գործը՝ ներկայացուցած է զայն իրր աւարտաճառ եւ ստացած փիլիսոփայութեան Դոկտորի աստիճանը: Տպագրութեան երկարածիկ տարիներու ընթացքին ստորագրած է մասնագիտական յօդուածներ եւ կ'առաջադրէ մօտալուտ տպագային հրատարակել ստորականի եւ հայկական միլլըտուութեան ըմբռնումին ու ծիսակատարութեան ծագման համեմատական սկզբնապատմութիւնը՝ ունենալով իրր ելակէտ եւ նպատակակէտ Յիսուսի մկրտութիւնը եւ Քրիստոսաբանութիւնը:

Բովանդակութեան մէջ յառաջ կը

բերուին ներկայ աշխատութեան նիւթին գլխամասերը, անոնց ենթարածանումները եւ ասոնց ալ ստորաբաժինները:

Գալով օգտագործուած աղբիւրներու ցանկին եւ մատենագիտութեան՝ զոհուեալութեամբ եւ գնահատանքով կը մատնանշեմ. նախ՝ քանակը եւ որակը կը տպաւորեն ոեւէ մասնագէտ աշխատասիրող մը. երկրորդ՝ օտարալեզուեանց համընթաց՝ կը գտնենք զոհացուցիչ թիւով Հայաբարբառ մատենագրութիւնը եւ գրականութիւնը, ինչպէս որ արդէն կը սպասուի ոեւէ մասնագէտ օտարազգի հայադէտէ մը. երրորդ՝ երկի կամ հեղինակի մը սկզբնաղբի կրճատումի այրենական կարգով կիրարկուած մեթոդը շահեկան է երկու իմաստով՝ մէկէն աչքառու է եւ ժամանակի խնայող, քանի համառօտումին հաւասար անմիջականորէն յիշուած են անունը, տեղը եւ թուականը:

Ներածութեան մէջ նախ (A)՝ պատմական ակնարկով մը կ'ընդգծէ 69 Ն. Ք. (Տիգրան Մեծի առաջին բախումը Հոռմէացիներու հետ) մինչեւ 297/8 Յ. Ք.՝ ժամանակաշրջանը շատ համառօտ, սակայն իր ամբողջ տուեալներով՝ մատնանշելու համար իրանեան-ասորական ոչ միայն քաղաքական, մըշակութային, այլ նաեւ լեզուա-կրօնական ազդեցութիւնները հայկականի վրայ:

Հակառակ տողատակի մէջըբրած բազմաթիւ մատենագրական աղբիւրներուն, հեղինակը կարծիքովս քանի մը յախուռն եզրակացութիւններու յանգած է...: Ինչպէս կը տեսնուի՝ բառին բուն իմաստով պատմագէտ կամ պատմագիր չէ ու չէ ուզած ըլլալ, այլ ինչպէս արդէն ինքն ալ կը հաստատէ՝ պատահարները նկարագրելով՝ շատ ընդհանուր դիժերու մէջ ուզած է պարզապէս տալ պատմական այն շրջադիժը, ուր տեղի ունեցած է Հայաստանի քրիստոնէա-ցումը:

Հեղինակին համար առաջնակարգ հարց չէ քրիստոնէութեան դարձի թուականը կամ ժամանակամիջոցը, ինչ որ եղած է՝ ուր է,

¹ Տրդատ Գ.ի ժամանակ՝ Հոռմէացիներու եւ Սասանեան Պարսիկներու միջեւ կնքուած Մծրինի դաշինքը:

² էջ 56:

բազմաթիւ օտարազգի եւ հայ պատմաբաններու համար: Winkler կ'ըզէ նախ՝ ըստ իր կարծիքին, շատ աւելի կարեւոր հարցումին պատասխանը դտնուած տեսնել, թէ «Հայաստան» ըսելով ին՞չ եւ ո՞ր մասը պէտք է հասկնալ՝ Մեծ Հա՞յք, Փոքր Հա՞յք...: Պատմական ուղիղ պատասխանէն կարելի պիտի ըլլայ նաեւ դարձի ճիշդ թուականը կամ թուականները (ժամանակամիջոցը) գտնել:

58—75 էջերուն մէջ կը փորձէ շատ հըպանցիկ, որով անկատար վերլուծումով մօտ 400 տարիներու պատմական պատկերը շըրջագծել, ուզելով ցոյց տալ մշտափոփոխ յարաբերութիւններու (բռնազրաւումներու՝) դրական եւ բացասական պայմաններէն առաջ եկած քաղաքական, մշակութային, հոգեխօսական, եկեղեցական, կրօնական աղբեղութիւնները՝ մէկ կողմէ արեւելեան Հռոմէական կայսրութեան (բիւզանդական եկեղեցին), միւս կողմէ մազղեղական Պարսիկաստանեան արքայից թագաւորութեան (կրակապաշտութիւնը եւ ասորական եկեղեցին): Ուղիղներու քով կան նաեւ սխալ եզրակացութիւններ...:

Ներածութեան երկրորդ գլխամասով (B.) կ'անցնի իր բուն նիւթին՝ մկրտութեան ծիսակատարութիւնը հայոց քով:

Նախ՝ երկտողով կը դրախօսէ ցայժմ եղած գիտական ուսումնասիրութիւնները, յանուանէ յիշելով ձեմձեմեանի³ արժանիքը: Մկրտութեան հայկական կանոնին առաջին քննարկողն եղաւ այս Միւթարեան վարդապետը: Այլապէս մկրտութեան հայկական արարողութեան պատմութիւնը բոլորովին մթութեան մէջ կը թարթափի: Ուստի, շուայրէն գնահատելու ենք Winkler-ի այս քննական ձեռնարկը: Երկրորդ՝ հեղինակը կը թուէ նպատակէտերը իր այս քննարկումին, որոնց գլխաւորապէսն է կարծիքովս գտնել ու վերհանել սկզբնականապէս Հայկաստանի մկրտութեան նախատիպը՝ իր հիմնական յորինուածքին եւ նշանակութեան մէջ: Ծատ բնական է, որ այս նպատակին գիտական իր բոլոր մասնաճիւղերու իրակա-

նացումով դուռ կը բացուի եւ լոյս կը սփռուի յարակից եւ համընթաց հարցերու, որոնք կը յիշատակէ հեղինակը 79—81 էջերու մէջ:

Երրորդ՝ կը ներկայացնէ իր աշխատանքին մեթոտը՝ կիրարկած քննախօսական գործելակերպը: Կ'ելլէ հիմնական յօրինուածքէն, հասնելու համար բովանդակութեան, որուն նշանակութիւնը մէջտեղ հանելով՝ կը մատնանշէ մկրտութեան բնագրին վերլուծումով եւ բաղդատական քննարկումով իմաստի կապակցութիւնը...:

Չորրորդ՝ 82—101 էջերու մէջ կը ցուցարեւէ ամենակարեւոր աղբիւրները՝ բաժնելով դանոնք հինգ ստորամասերու.—

ա. Հայկական սկզբնականապէս վկայութիւնները՝ Աղաթանգեղոսի պատմութեան հայերէն բնագիրը եւ յունարէն, արաբերէն, վրացերէն խմբագրութիւնները՝ Գրիգորի կեանքին յունարէն եւ արաբերէն թարգմանական բնագրերը⁴:

բ. Ծագումով ասորական աղբիւրները՝ ինչպէս թովմաս առաքեալի վերադարձութիւնը (Գ. դար) եւ Յովհաննէսի անունի տրուած գրուածքներ (Գ. դար)⁵:

գ. Ամենաառաջին հայկական մկրտութեան արարողութեան օրինակները թ.—Ժ. դարէն, ինչպէս Ս. Ղազարի Միւթարեան վանքի Ձեռ. 320 (հին՝ 457) եւ Երեւանի Մատենադարանին թիւ 1001 ձեռագիրը⁶:

դ. Հայկական աղբիւրները, որոնք կ'ըլուսարանեն ծիսական ընթացքը մկրտութեան կանոնին մէջ, ինչպէս Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսի երկը (Ը. դար)⁷:

ե. Պարսկական ինչպէս նաեւ Կապադովկիայի եւ Ասորա-Պաղեստինեան եկեղեցիի հայրախօսական գրութիւնները իբրեւ համեմատական հիմ հնազոյն հայկական մկրտութեան օրինակներուն համար⁸:

— Ներածականէն վերջ առաջին մասին գալով, հեղինակը տրուած աղբիւրներու մօտեցումով եւ անոնց բաղդատութեան լոյսին տակ կը նկարագրէ, մէջբերելով հայերէն բնագրին գերմաներէնի թարգմանութիւնը՝ մկրտութեան համար պատրաստութեան ժա-

մանակը, այսինքն՝ քրիստոնէականի ուսուցումը¹⁰, պահքը եւ աղօթքը¹¹: Ապա կը պարզէ աղբիւրներու համապատասխան մկրտութեան նկարագրութիւնը¹², մանաւանդ մամամանորէն անդրադառնալով Հայոց դարցի՝ Միջագետքի եւ Պաղեստինի մկրտութեան նկատմամբ հնազոյն վաւերագրութիւններուն մասին¹³:

Անոր համար այս երկար վերլուծումը, որովհետեւ Winkler գրեթէ համոզուած է, թէ „im Gegensatz zur Meßliturgie, und teilweise gilt dies auch für das Offizium, wird sich für das armenische Taufrituale keinerlei Einfluß der Kirche von Konstantinopel nachweisen lassen. So ist das armenische Initiationsrituale mit an Sicherheit grenzender Wahrscheinlichkeit... in Pers. Armenien hervorgegangen¹⁴, անոր համար մկրտութեան հայկական արարողութեան արմատները պէտք է փնտռել ասորական շրջանակներու մէջ¹⁵:

Եւ իբր բազմաթիւ փաստերէն մին՝ կը մատնանշէ Winkler այն իրողութիւնը, „daß der armenische Zeuge wie die syrischen Taufberichte ebenfalls nur die präbaptismale Salbung kennt, ist ein Indiz für die enge Verwandtschaft des armenischen Initiationsritus mit dem syrischen Taufrituale¹⁶“:

— Երկրորդ մասին մէջ Winkler խօսելէն վերջ արդէն ասիէ առաջ յիշատակուած մկրտութեան երկու հնազոյն հայկական ձեռագիր վաւերագրութիւններու վրայ եւ դանոնք իրարու հետ շա՛տ համառօտ համեմատելէ ետք, կուտայ 184—233 էջերուն մէջ Ս. Ղազարի Միւթարեան վանքին թիւ 320¹⁷ ձեռագրին գերմաներէն թարգմանութիւնը: Այս թ.—Ժ. դարուն ընդօրինակուած Մաշտոցին հայերէնի քննական հրատարակութիւնը կատարած է Հ. Ս. ձեմձեմեան «Կանոն Մկրտութեան» խորագրով, որմէ սակայն Winkler շատ դժգոհ մնացած է¹⁸:

¹⁰ Հմմտ. էջ 106 եւ 133:
¹¹ Հմմտ. էջ 107 եւ 135:
¹² էջ 111—121:
¹³ էջ 132—168:
¹⁴ էջ 80:
¹⁵ Հմմտ. էջ 132:
¹⁶ էջ 168—169 եւ տե՛ս նաեւ համեմատական տախտակը էջ 173—174:
¹⁷ Հին թիւը 457:
¹⁸ Հմմտ. էջ 178—179:

Նոյնպէս հայազէտ Conybeare-ի անգլերէնի թարգմանութիւնը¹⁹ չէ արժանացած երկիս հեղինակին դոհութեան²⁰: Ուստի, Winkler այս պատճառներով ինքզինքը հարկադրուած զգացեր է այս ձեռագիրը նորէն քննականորէն հրատարակելու՝ գերմաներէն լեզուի թարգմանութեան նորութեամբ: Ամէն բնագիրը դժուար է հարազատորէն թարգմանել եւ անթերի վերածել ուրիշ լեզուի, ոչ միայն գրական եւ լեզուական հասկանալի պատճառներով, այլ նաեւ (հո՛ւս է գժուարինը) ուրոյն մտածելակերպի եւ զայն արտայայտող իրեն յատուկ կիրարկումին տեսանկիւնէն:

Այս թարգմանական փորձառութեան մանաւանդ յանգիլ կու տան, չըսեմ անփորձ թարգմանողները, որքան օտար լեզու մը նոր սորվողները, որոնք չեն տիրանար լեզուին եւ դոնէ հնարաւոր չափով չեն իւրացներ մտածելակերպի կիրարկումը: Մեր պարագային, հոս, Winkler-ի թարգմանութիւնը գովելի է, սակայն նաեւ ձեմձեմեանի եւ Conybeare-ի նկատմամբ անաչառ մնալու մտահոգութեամբ պիտի ըսեմ, թէ հեղինակիս այս թարգմանութեան մէջ ոչ միայն կան, այլ կը վիտան սխալներ՝ լեզուական եւ բառական: Անկարելի է հոս այս սահմանեալ էջերուն մէջ անդրադառնալ բոլոր գոյութիւն ունեցող սխալներուն վրայ: Winkler-ի կը պակսին բառադիտութիւնը (= հայերէն բառերու իմաստին ուղիղ տիրացումը), հայերէնի համապատասխանող, այսինքն՝ բուն նշանակութիւնը ունեցող գերմաներէն բառը գտնելու վարժութիւնը եւ գործածութիւնը: Երրորդ՝ վաւերագրութիւնը բնագրային այսպիսի թարգմանութիւններու մէջ աննրբելի է կամայականութիւնը...:

Բնագրին հրատարակութեան եւ թարգմանութեան կից դրած է հեղինակը²¹ թիւ 320 (457) ձեռագրին եւ հայերէն Աղաթանգեղոսի²² մկրտութեան արարողութեան մէջ գործածուած բառերու ամբողջական այբուբենական ցանկը: Նպատակն է բառերը ստուգաբանել, թարգմանել յունարէնի,

¹⁹ F. C. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford, 1905:
²⁰ Հմմտ. 178, ծանօթագրութեան թիւ 5 եւ 6:
²¹ էջ 235—333:
²² Հրտ. Տէր Մկրտչեանի, Թիֆլիս, 1909:

³ Հ. Սահակ ձեմձեմեան, կանոն մկրտութեան, Բազմավէպ 129 (1971) 36—46, 130 (1972) 211—230 եւ 400—419:
 Նոյնը, մկրտութեան խորհուրդի բանաձեւը, Բազմավէպ 125 (1967) 135—142:

⁴ Հմմտ. էջ 84—88:
⁵ Հմմտ. էջ 88—95:
⁶ Հմմտ. էջ 95—98:
⁷ Հմմտ. էջ 99:
⁸ Հմմտ. էջ 99—100:
⁹ Հմմտ. էջ 100—101:

լատիններէնի, գերմաներէնի ու մատնանշել տեղիքները: Լեզուաբանութեան տեսանկիւնէն շատ հետաքրքրական բառախորհրդամբն է, թէեւ ոչ ինքնուրոյն նորութիւն մը: Կասկածէ վեր է, թէ ստուգաբանութեամբ բառերու նախնական իմաստները մէջտեղ կ'ելլեն, սակայն ասով տակաւին չի նշանակեր, որ թարգմանութիւնը անպայման անթերի պիտի ըլլայ: Ապացոյցը, հոս, Winkler-ի թարգմանութիւնն է: Հեղինակը կարծես այն տպաւորութիւնը կը ձգէ, թէ պարզապէս իր տեսութիւնը հաստատելու նպատակով ձեռնարկած է այս ստուգաբանական եւ բառարանային աշխատանքին: Իր տեսութեան²³ սահմանումը կը կրկնէ.

„... Das armenische Taufformular ist von byzantinischem Einfluß unberührt geblieben. Auf Grund der strukturellen Analyse würde ich annehmen, daß das Taufformular, so wie es uns in den älteren Handschriften entgegentritt, aus Pers.-Armenien und nicht aus Byzantinisch-Armenien hervorgegangen ist, denn weder der Aufbau, noch der Inhalt zeigen irgendeine Beziehung zu dem konstantinopolitanischen Taufordo. Indessen läßt sich der armenische Taufordo insgesamt am ehesten noch mit dem Quellenmaterial der ost-syrischen Kirche vergleichen...“²⁴

Winkler-ի ենթադրութեամբ «մկրտութիւն» բառին ստուգաբանական ծագումը հաւանականօրէն կը յիշեցնէ սեմական մտածելակերպը: «Մկրտութիւն» կապելու է «Մկրատ» եւ «մկրատեմ» բառերուն հետ: Մկրտութիւնը սեմական մտածելակերպին մէջ կցորդութեամբ նոր Կտակարանի աստուածաբանութեան՝ կը նկատուի իբր իրական թլփատութիւն: „Von daher könnte sich möglicherweise auch im Armenischen eine enge gedankliche Verbindung mit der Beschneidung ergeben. Die Armenier hätten so wie die Syrer die Taufe ursprünglich als die eigentliche circumcisio verstanden. So können die Anfänge des armenischen Initiationsrituale meiner Ansicht nach nur in Großarmenien, bzw. in den südlichen Satrapien, die unmittelbar an die bedeutenden syrischen Kulturzentren angrenzen, zu suchen

²³ Հմմտ. էջ 80, 132, 168—169:
²⁴ էջ 331—332:

sein, seine endgültige Gestalt hat das armenische Taufrituale meiner Auffassung nach in der armenischen Nationalkirche von Pers.-Armenien, und nicht in Byzantinisch-Armenien, angenommen“²⁵.

— Երկրի նպատակադիր նիւթին եւ առաջադրուած բովանդակութեան տեսանկիւնէն կը հասնինք ամենահետաքրքրական, օգտաշահ եւ նորութիւն բերող 335—448 հարիւրէ աւելի էջերու, որոնք կը բաժնեմ երկու մեծ գլուխներու: Ա. գլուխը՝ հնագոյն հայկական մկրտութեան օրինակին համեմատութիւնը զանազան ասորական եւ յունական աղբիւրներու հետ:

Ինչպէս ասկէ առաջ յիշուեցաւ, այսօր մեր ձեռքը հասած հնագոյն վաւերագրութեւրը թ. — թ. դարուն մէջ ընդօրինակուող Ս. Ղազարի թիւ 320 (457) եւ Երեւանի Մատենադարանի թիւ 1001 ձեռագիրներն են, որոնց մասին սակայն նախատիպ եւ առաջին խմբագրութիւնները դարեր առաջ պէտք է եղած ըլլան: Այս դրական եւ նորասաց եզրակացութեան կը յանդի Winkler այս երկու հայկական ձեռագիրները համեմատելով Ասորիք-Պաղեստինի եւ Միջագետքի ասորական մատենագրութեան ինչպէս նաեւ Կապադովկիայի յունական վկայութիւններու հետ: Ասով մեր այս ձեռագիրներուն տուած մկրտութեան կանոնին ներքին յօրինուածքը կարելի է բաղդատել Գ. դարէն մինչեւ Ն. դար խմբագրուած հայրախօսական վկայութիւններու հետ²⁶:

Հեղինակը 336—366 էջերու մէջ Հայոց դրացի եկեղեցիներու եւ անոնց Հայերոս մկրտութեան պատրաստութեան նկատմամբ տուած վկայութիւնները համադրելով՝ կը բաղդատէ հայկական վաւերագրութեան հետ՝ օգնութեամբ եկեղեցա-վարդապետական եւ հայրախօսական մէջբերումներու եւ այլ բաղմապիսի ծանօթագրութիւններու: Ի՞նչ 366—370 ամփոփումի տողերով զանազան աչքառու հետեւութիւններ կը հանէ, որոնցմէ մին M. F. Lages-ի ենթադրութիւնը²⁷ բովանդակը կը հերքէ յայտարարելով, թէ մկրտութեան հայկական պատրաստութեան կարգին պարզ յօրինուածքը Երուսաղէմի շատ

²⁵ էջ 333:
²⁶ Հմմտ. էջ 175:
²⁷ Հմմտ. էջ 31 եւ 369:

աւելի կերպաւորուած երախայից ծէսերէն սերած է²⁸:

— Այս առաջին գլխուն յաջող համեմատական քննարկումին կը յաջորդեն Բ. գլխուն մէջ բուն հարցերու բացատրութիւնը, ինչպէս մկրտութեան օրը՝ մկրտութեան առաջ ըլլալիք արարողութիւնները, եկեղեցի մըտնելը եւ վերջին նախամկրտեան ծէսերը, մկրտելը եւ մկրտութեան հետ կատարուելիք օժոմը:

Winkler, Ս. Ղազարի թիւ 320 (457) ձեռագրին իր հրատարակութեան (ուր կայ տպագրական²⁹ սխալ) թարգմանութեան մէջ կը զննէ վերնագիրները:

Եկեղեցիին դրան առջեւ մկրտութեան օրը մկրտութեան առաջ ըլլալիք արարողութիւններուն կարգը հետեւեալն է՝

- Հրաւերի կոչը²⁹.
- Սարկաւագին եւ քահանային աղօթքը երախային համար³⁰.
- Երգմնեցուցութիւնը (հրատարիլ սատանայէն³¹).
- Հաւատքի դաւանումը³².

Իսկ եկեղեցին մտնելով եւ մկրտութեան աւազանին հասնելէն ետք կը կատարուի անմիջապէս իւղի³³ եւ ջուրի օրհնութիւնը³⁴:

Winkler, անգամ մըն ալ 394—423 էջերով կը մխրճուի սուրբբային մէջբերումներու եւ հայ եւ դրացի եկեղեցիներու աւանդութեան եւ անոնց հայրախօսական վկայութիւններու մէջ, հետազօտելու եւ լուսարանելու համար մկրտութեան առաջ կատարուելիք օժոմին հարցը: Թ. դարուն հայկական մկրտութեան կանոնը այլեւս չի յիշեր այս արարողութիւնը: Գոյութիւն ունէ՞ր հայերու քով³⁵: Եթէ այո, ապա ինչ եղած է պատճառը անհետանալուն...: Ինչ եղած էր սկզբնական (ծագման) դրդապատճառը Ասորիներու եւ Հայերու քով գոյութիւն ունեցող նախամկրտեան օժոմին...:

²⁸ Հմմտ. մանաւանդ էջ 369:
²⁹ Հմմտ. էջ 372—373:
³⁰ էջ 373—378:
³¹ էջ 378—383:
³² էջ 383—391:
³³ Հմմտ. էջ 392—395:
³⁴ Հմմտ. էջ 423—430:
³⁵ Հմմտ. Յովհ. Օձնեցի կաթողիկոսին սիւնհոդոսական ճառը Աւերբեանի հրատարակութեան մէջ, Վենետիկ 1834, էջ 24—25:

Հարցեր եւ հարցումներ, որոնց Winkler լուծում եւ պատասխան դտնելու քննարկումի եւ բաղդատութեան ջանքով՝ վերջ է վերջոյ կը յանդի այս եզրակացութեան, թէ առաջին անգամ Երուսաղէմէն սկսելով մկրտութեան առաջ կատարուած օժոմի արարողութիւնը, զանազան պատճառներով եւ նշանակութեան եւ ըմբռնումի հանգրուաններէն ետք, տեղի տուած է մկրտութեան վերջ օժոմի ծիսական նոր սովորութեան³⁶: Հայերն ալ իրենց կարգին է.—Ը. դարաշրջանին ընդունած են այս նոր արարողութիւնը:

Մկրտութեան ծիսակատարութեան հարցին գալով, Winkler եօթ էջերով³⁷ կը մատնանշէ կէտերը՝ զգեստներու հանուիրը եւ մկրտելու արարքը, Մատթէոսի Աւետարանին 3, 13—17 ընթերցումը եւ Հայր մերը:

Հեղինակիս կարծիքով՝ մկրտութեան ժամանակ միայն ընկղմելու ծիսակատարութիւնը կրնանք համարիլ իբր միակ վաւերական հայկական բաղդացուցիչ մասը, մինչ գլխագագաթի մկրտութիւնը եւ ամբողջ մարմնին լուացումը հայկական մկրտութեան կանոնին մէջ հետագայ եւ օտարածին ազդեցութիւններ են:

Winkler, մկրտութեան եւ անոր հայկասորական ըմբռնումին եւ մտածելակերպին վրայ աստուածաբանական շատ համառօտ եւ անկատար ակնարկ մը նետելէ վերջ եւ 439—441 էջերով մկրտութեան վերջ կատարուող օժոմը իբր մնայուն մաս հայկական մկրտութեան ծէսին թ. դարու առաջին ձեռագիրներու մէջ վկայուած հաստատելէն ետք, կ'անցնի ներկայացնելու իր այս երկասիրութեան արդիւնքներն ու հետեւութիւնները: „Der Schwerpunkt der Untersuchung lag auf der bisher ungeklärten Entwicklungsgeschichte der Salbungen und ihrer Bedeutung im Zusammenhang mit der Taufe“³⁸, առաջադրանքով սուրբբային աղբիւրներու, անորոշ (առասպելախառն) կենսագրութիւններու, մկրտութեան ուղիղ մեկնութիւններու, անկանոնական գրութիւններու եւ Գ. դարու մինչեւ Ն. դարու հայրախօսական վկայութիւններու օգնութեամբ եւ համեմատութեամբ ինչպէս նաեւ ամբողջ առաջադիւն

³⁶ Հմմտ. էջ 419—423:
³⁷ էջ 433—439:
³⁸ էջ 442:

մանրաքնին ծխաբաղդատական վերլուծումով կարելի եղաւ Ա. մասին մէջ ապացուցանել, որ սկզբնական (ծագման) հայկասորական կերպը միայն մէկ օծում կը ճանչնար մկրտութենէն առաջ: Սօսքը գլխուն օծումին վրայ է եւ ոչ ամբողջ մարմնին: Հաւանականօրէն առաջագոյն կերպին մէջ իւրը կը թափուէր³⁹ գլխուն վրայ:

Իսկ կապակցութեամբ նախամկրտեան օծումին Գ. մինչեւ Զ. դարու արեւելեան աղօթքներու եւ հայրախօսական մեկնութիւններու մեծ մասին ծխաբաղդատական քննարկումով՝ այս աշխատասիրութեան Բ. մասէն իմացանք, թէ Ասորիքի եւ Հայաստանի մէջ գլխուն օծումը ինչ պաշտօն ունէր ժամանակին: Ինչպէս Հին Կտակարանի մէջ օծումի ժամանակ թաղաւորներու վրայ Աստուծոյ Հոգին ինքզինք կը հեղուր եւ ինչպէս Յորդանան գետի մէջ Յիսուսի մկրտութեան առեն Աստուծոյ երեւումով Յիսուս իբր Որդի եւ Մեսիա վկայուեցաւ, այսպէս ալ մկրտութեան օծումը կրօնային համար օծումով կը կատարուի Հոգւոյն հեղումը, որպէս զի ասով ընդունուի վախճանախօսական թաղաւորութեան մէջ եւ իբր Աստուծոյ Որդի վկայուի: Մկրտութեան ջուրի մէջ ընկղմելով, որուն խորհրդանիշն է Յորդանան գետը, կ'իրադործուի վերածնունդ՝ ջուրէն եւ Հոգիէն⁴⁰:

Winkler հետեւեալ երկու էջերու մէջ խօսելէն ետք Կաթարեան աղանդաւորական⁴¹ աղբեցութենէն յառաջ եկած ըմբռնումի, մտածելակերպի եւ ծխակատարութեան փոփոխութիւններու մասին, կու տայ էջ 445-ի վրայ հայկական մկրտութեան բանաձեւին ամբողջական յորինուածքը, իսկ էջ 448 կը ներկայացնէ հետաքրքրական եւ դիւրահասկնալի ցուցատախտակ մը համեմատելով ասորական եւ յունական նախատիպարներու հետ հայկական մկրտութեան տիպարը, որմէ զոյացած է մեր մկրտութեան կանոնը:

— Այս իր երկասիրութեան իբր Գ. մաս դրած է յաւելուած մը «Ընդունուած Բնագիրը» խորագրով: Ունի երկու բաժանումներ՝ 1. հնագոյն ձեռագրին թիւ 320, (հին 457) բաղդատութիւնը Երուսաղէմի⁴², Վենե-

տիկի⁴³ եւ Վիեննայի⁴⁴ Մաշտոցներու հետ⁴⁵ եւ 2. հնամենի (archaisch) նիւթեր Երուսաղէմեան ընագրին շարականներու մէջ⁴⁶: Winkler-ի վերջնական եզրակացութեամբ, այսօրուան հայկական մկրտութեան կանոնին գործադրութիւնը էականին մէջ չի շեղիլ՝ հնագոյն ձեռագրերէն: Վիեննական Մաշտոցը ունի լատինականացումի հետքեր, Վենետիկեանը կ'երեւայ ամենամօտիկը հնագոյն ձեռագրին (թիւ 320), իսկ Երուսաղէմեանի այսօրուան կերարկուած ընագիրը՝ հաւանականօրէն կախում ունի ուրիշ աւանդութեան առասանէ մը եւ ոչ հոս հրատարակուած ձեռագրէն, քանի ան կուտայ շարականներու մէջ հնամենի նիւթեր⁴⁷, որոնց մէջ „der Textus receptus noch eine Tauftheologie zum Ausdruck bringt, die auf eine der frühesten Formen der Initiationsrituale zurückreicht, deren Ursprung in jüdenchristlichen Gemeinden und in der Frühkirche Syriens zu suchen ist“⁴⁸:

Իսկ էջ 463—472 դրուած է անձնանուններու եւ նիւթի այբուբենական ցանկը: էջ 473—476 այբուբենի կարգով դրուած է հեղինակներուն անուանացանկը եւ էջ 476 կը թուէ հայկական մկրտութեան կանոնին մէջ գործածուած աստուածաշնչեան տեղիքները:

— Վերջապէս, այս քննական գրախօսութիւն մը չէ կատարածս, այլ պարզ մատենախօսական ներկայացում իրապէս գովելի եւ տակաւին ուսումնասիրուելի երկասիրութեան մը, որուն հեղինակին տարած աշխատանքն անդնահատելի է: Անտարակոյս, այժմ հետազոտութեան մէջ թերութիւններ ու անճշգրտութիւններ կան (սպրդած են), սակայն գիտական գործի մը մէջ ինքզինք անպակաս եւ անսխալ կարծողը թող քարլ վերցնէ ու նետէ հեղինակիս վրայ...:

Winkler-ի ընդհանուրին նկատմամբ ընելիք համեստ գիտողութիւնս հետեւեալն է. ծիսական հետազոտութիւններու, ընագրային մօտեցումներու, համեմատական գրութիւն-

ներու, սուրբգրային տեղիքներու, հայրախօսական մէջըրուումներու, դրական գիտերու եւ խորաթափանց եզրակացութիւններու համընթաց կը վիտան նաեւ, դժբախտաբար, կրկնութիւններ, երկարաբանութիւններ, աւելորդ մատենագրական քննարկումներ եւ այլ անտեղի շեղումներ, որոնք պարզապէս արդէն նիւթին կապակցութեամբ գոյութիւն ունեցող ամենագլխի խճողումները դեռ աւելի՛ կը խճողեն ու նպատակավրէպ կը բարդացնեն այս երկասիրութիւնը: Կարծիքովս, Winkler-ի ուսումնասիրելու մանրաքննին տաղանդին եւ հետազոտելու աշխատասիրութեան քով կը զգացուի ամբողջ բովանդակութիւնը խմբագրելու գրելարուեստի պակասը, որուն զոհ դացած են բազմա-

թիւ բանասէրներ ու մատենագրող գիտնականներ...:

Անշուշտ այս անձնական գիտողութիւնս ամենեւին չի նսեմացներ խղճմտօրէն կատարուած հիմնական երկասիրութիւնը, որ իրապէս պատուարեր է թէ՛ հեղինակին թէ՛ օտարագլխի եւ թէ՛ հայկական գրականութեան:

Իմ ջերմ շնորհաւորանքիս հետ՝ սրտաբուխ մաղթանքը կը յայտնեմ, որ Gabriel Winkler իրագործէ այս երկին մէջ քանի տեղեր առաջագրած ուրիշ գրական աշխատանքներ:

Անքթիթ յուսով կը սպասենք...:

Հ. Մ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

³⁹ Հմմտ. արկանեմ:
⁴⁰ Հմմտ. էջ 442—443:
⁴¹ Անարատները, Հմմտ. էջ 415—423:
⁴² տպ. 1961:

⁴³ 1831:
⁴⁴ 1905:
⁴⁵ էջ 450—455:
⁴⁶ էջ 455—462:
⁴⁷ Հմմտ. էջ 454—455:
⁴⁸ էջ 462: